

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

MULLERES, MEDIOS E DEMOCRACIA

WOMEN, MEDIA AND DEMOCRACY

ANA BELÉN PUÑAL RAMA

UNIVERSIDAD ESTATAL DE MILAGRO E UNIVERSIDADE DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Resumo

A análise do que os medios fagan coas representacións de xénero non só é importante pola función que desempeñan como axentes de socialización, senón tamén porque son pedras basais na construción da cidadanía democrática. A análise destes aspectos é o obxectivo deste artigo.

Palabras chave: Mulleres, representacións, medio, democracia.

Abstract

The analysis of what the media does with gender representations is not only important for the role they play as socialization agents. Indeed because this representations are basal stones in the construction of democratic citizenship. The analysis of these aspects is the aim of this article.

Key Words: Women, representations, media, democracy.

Cómaros. Revista Interdisciplinar de Pensamento Galego is licensed under a [Creative Commons Reconocimiento-CompartirIgual 4.0 Internacional License](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Introducción

A análise do que os medios fagan coas representacións de xénero non só é importante pola función que desempeñan como axentes de socialización, senón tamén porque son pedras basais na construción da cidadanía democrática. Walter Lippman definía xa en 1920, nunha das súas obras claves, *Liberty and the News*, ao xornal como "a biblia da democracia", o "libro a partir do cal o pobo establece a súa conduta" (2011, p. 38). Escocía nestas verbas de Lippmann a manipulación propagandística exercida polo goberno estadounidense para, coa aura dos veos patrióticos, convencer a cidadanía dos beneficios da entrada dos Estados Unidos na Primeira Guerra Mundial e do perigo, trala Revolución Rusa, da extensión da "ameaza roxa". Os medios son pois, esenciais, tanto para a construción dunha cidadanía formada e participativa que afortalece unha democracia real, como para a súa manipulación en función de determinados intereses, vinculados de modo estreito aos das elites políticas e económicas e á súa cosmovisión ideolóxica. Se asumimos este presuposto, e asumimos tamén que non hai democracia real sen unha constitución das mulleres como suxeito e cidadás, en igualdade de condicións, oportunidades e posibilidades de participación na praza pública cós homes, temos que necesariamente concluír a importancia dos medios de comunicación para a construción dunha democracia paritaria, inclusiva e plural.

James Curran (2005, pp. 274-281) expón que, ademais das funcións adxudicadas pola teoría liberal clásica aos medios de comunicación para o afortalamento da democracia —exercer de "can gardián" fronte aos abusos do Estado, servir de foro para o debate libre de ideas e representar á cidadanía fronte á autoridade— é preciso engadir outras dúas: facilitar a expresión dos conflitos e das diferenzas e contribuír á conciliación social. Apunta Curran que, fronte ao que na maioría das sociedades acontece —a vinculación dos medios de comunicación ás xerarquías de poder, propiciando así a integración social nos termos por estas fixados —, un sistema de medios democrático debería dotar ás

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

persoas do poder de decidir onde radican os seus intereses, apoiar as identidades sectoriais dos grupos e contribuír ao funcionamento das organizacións necesarias para a súa representación, e crear así mesmo as condicións para chegar a un pacto real dentro da sociedade que calle na discusión aberta das diferenzas "máis que nun consenso

oficioso baseado no dominio da elite". O que podemos enlazar coas verbas de Luís Álvarez Pousa a prol da cidadanización dos medios, que ha de ser fundamentada no diálogo cos colectivos que conforman a sociedade civil, e na construción dunha cidadanía comunicativa, na que as persoas sexan cidadás antes que consumidoras:

Así pois, é preciso encarar procesos mediáticos de construción de cidadanías. O que algúns teóricos denominan, cando eses procesos cheguen ao seu máximo nivel, a *ciudadanización da sociedade*. A proposta enmárcase dentro do campo da comunicación para o cambio social, concibida como un proceso de diálogo privado e público a través do cal se pretende que as persoas, fundamentalmente os grupos marxinados tanto política como cultural e economicamente, decidan quen son, que queren e como poden obtelo e na insistencia por conseguilo —nun contexto que lles facilite a elección de opcións e oportunidades — melloren a súa calidade de vida guiados polos principios de tolerancia, autonomía, equidade, xustiza social e participación (2007, p. 193).

Os medios de comunicación marxinaron ás mulleres como cidadás de pleno dereito nas sociedades democráticas, e fixérono desatendendo, para con esta metade da poboación, as cinco funcións das que fala James Curran. Tanto as tres primeiras, baseadas nos principios das democracias liberais, con orixes netamente elitistas, censitarias e tamén

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

patriarcais (a democracia só para uns poucos), como as dúas últimas, que conectan de modo consciente coa necesidade imperiosa de construír democracias que sexan quen de integrar a pluralidade e a diversidade de colectivos que abrollan no seu seo. Amosámolo máis polo miúdo nas páxinas que seguen, un repaso á dobre marxinación (política e mediática) das mulleres tanto dese sistema político xurdido no século das luces baixo o pulo da burguesía fronte aos abusos das elites privilexiadas no Antigo Réxime, como dos medios de comunicación que habían de ver a luz case de maneira parella ao nacemento dos modernos sistemas democráticos e como ingredientes esenciais do seu ADN e , xa na época actual, nas fendas do dixital, que tamén son fendas de xénero.

Convidamos neste artigo a facer unha viaxe por diferentes etapas e concepcións do xornalismo para desembocar no que consideramos a mellor aposta por un xornalismo inclusivo: a que combine o xornalismo especializado (aquel que investiga e afonda nas diferentes áreas do saber para facelas comunicables á cidadanía) co xornalismo con perspectiva de xénero (que incorpora unha mirada comprometida coa visibilización das mulleres e as discriminacións sexistas que as invisibilizan ou as mininizan).

Prensa e mulleres nos albores da democracia

As luces da Ilustración, nas que se xestaron os sistemas democráticos liberais, deixaron na sombra ás mulleres, excluídas do contrato social que lles serviu de base e dos coñecidos preceptos de liberdade, igualdade e fraternidade que asentaron na Revolución Francesa. Os máis insignes teóricos contractualistas —tal é o caso de Locke e Rousseau—, ben invocando á propia natureza das mulleres ou simplemente á tradición ou á oportunidade política, negáronlles a categoría de cidadás de pleno dereito (Cobo, 2002, p. 32). A contradición non é menor. Proclaman a universalidade dos dereitos, sosteñen que todas as persoas nacemos libres e iguais ante a lei para, ipso facto, repudiar á metade da poboación, as mulleres, nesta nova cosmovisión política. Fronte ao contrato social, polo que os homes deciden libremente perder parte da súa liberdade orixinal para

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

gañar a protección do Estado (que en democracia lles adscribe igualdade de dereitos), as mulleres fican atadas ao que Carol Pateman conceptualiza como o contrato sexual, que as relega ao espazo da suxeición ao varón. Ambos os dous —o contrato social e o contrato sexual— son as dúas caras da mesma moeda. O contrato social non podería existir sen o contrato sexual porque este non só impregna a vida privada senón tamén toda a esfera do público que, así mesmo, ten o seu sustento na esfera privada: tralo home produtor e cidadán está a muller que lle asegura as condicións de reprodución e coidado precisas para subsistir. Mais os teóricos sociais e políticos, segundo mantén Pateman, tenden a pasar por alto a relevancia da diferenza sexual e eluden a esencia patriarcal das categorías coas que están a traballar (Agra, 1995, p. IX).

Polas propias raíces da democracia circula pois o fundamento patriarcal dos pensadores ilustrados que a cimentaron no nivel teórico. Para Rousseau a inferioridade das mulleres nace da súa propia natureza. E, así como o home ha de ser educado para asumir as súas responsabilidades como cidadán no espazo público, a pedagogía que o filósofo xenebrino elabora para as mulleres ten outro fin ben distinto: a satisfacción dos desexos do home e a interiorización de que o seu lugar natural é a familia. O que sintetizaría no modelo de Emilio fronte ao contrapunto de Sofía.

Locke concordará con Rousseau ao considerar natural a suxeición da muller, o que explica para o filósofo inglés a posición subordinada que lle destinan os costumes e as leis. O pensador négalles de modo explícito a categoría de suxeito.

Para Hobbes, porén, a subordinación das mulleres aos homes non ten a súa razón de ser nunha suposta inferioridade natural delas fronte a eles. No estado de natureza pre-social, homes e mulleres serían, para o pensador, iguais, con similares características e atributos. Non hai, pois, unha relación de dominio natural duns sobre outras. É mais, en Hobbes, o dereito natural non é patriarcal, como acontece cos outros pensadores contractualistas, senón matriarcal, baseado no pacto que establece a nai co fillo, no que ela lle asegura protección a cambio de que el non se converta no seu inimigo de maior. Nesta guerra de todos/as contra todos/as, neste profundo individualismo no que, para

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Hobbes, se basea o estado natural, as alianzas establécense por conquista e conforman familias, familias baseadas na submisión dos serventes ao amo e das mulleres ao home. Se eles terminan por sometelas, non é debido á inferioridade delas, senón pola súa situación de maior vulnerabilidade debido á crianza dos fillos.

Mais Hobbes deixa un flanco importante sen resolver, tal e como sinala Pateman: se presupomos que, no estado natural, todos os individuos son completamente egoístas, como se entende que poidan facer un contrato para ser amo dun neno, se isto as coloca en situación de vulnerabilidade? "Así —explica Pateman— todas as historias sobre o contrato social orixinal e a sociedade civil resultan parvadas porque os individuos no estado da natureza serían a última xeración". E engade: "Poderíase especular que un pensador brillante como Hobbes podería terse dado conta desta dificultade e así, que estaba listo para afirmar que deberíamos crer que no estado da natureza os individuos xorden como fungos" (1995, pp.71-72).

Os primeiros réximes democráticos aplicaron a idea de igualdade, mais restrinxida por un precepto anterior, tal e como lembra Amelia Valcárcel, "a natural xerarquía masculina", o que supón na práctica o triunfo das teses rousseaunianas:

A xerarquía masculina e a igualdade foron o mesmo, de tal maneira que entón o naturalismo quedaba necesariamente afirmado. Rousseau triunfou en toda liña. Se a igualdade política só se atribuíu a algúns en función do seu sexo e non doutra cousa había que declarar natural a desigualdade que se instauraba. E como semellantes declaracións teñen consecuencias, era de esperar o florecemento de explicacións e glosas de tal desigualdade. Apareceron de modo temperán. (Valcárcel, 1997, p.60).

Neste contexto —propagación das ideas ilustradas, nacemento dos primeiros sistemas democráticos e exclusión das mulleres da cidadanía— xorde e esténdese a prensa escrita. En 1785 nace o *The Times* londinense. Tamén no século XVIII florecen en España

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

diversas publicacións periódicas, caracterizadas polo seu carácter didáctico e práctico, espírito que será substituído no século XIX por unha prensa de marcado alento ideolóxico. Aparece entón o concepto de xornal como empresa, que convivirá coa prensa ideolóxica e de partido.

Á prensa, ese medio de comunicación que se estende no XIX, os réximes democráticos reservaranlle un rol non menor: o de "cuarto poder", a modo de control necesario fronte aos abusos do Estado. A expresión, que data do 1828, deixa claro o papel que os teóricos do novo sistema democrático lle destinan: protexer á cidadanía fronte aos abusos dos que gobernan, que até a ruptura co Antigo Réxime amosaran en toda a extensión a faceta de donos e señores dos destinos dos gobernados. En verbas de Nelson Traquina,

O concepto dunha prensa libre como sentinela que garda a democracia ten raíces profundas na historia e na evolución da proposta democrática que emerxe dos séculos XVII e XVIII, e recoñecemos sen ambigüidades que, a pesar de diferentes tradicións legais en Europa e nos Estados Unidos, este concepto debe constituír unha pedra angular en todas as nacións que atinxiran un sistema social baseado no principio un home, un voto" (2002, p. 117).

Mais a prensa asenta sobre os mesmos piares elitistas e patriarcais que tamén pexan a democracia. Porque é inaccesible a unha poboación maioritariamente analfabeta (e máis aínda entre as mulleres, cun índice de analfabetismo marcadamente superior ao masculino no século XIX) e porque, ademais, xa naquel entón para elas se constrúe de modo parello un espazo mediático aparte que perdura até os nosos días: a prensa feminina. A prensa xeralista dificilmente poderá actuar para coas mulleres como can gardián fronte aos abusos do Estado, como foro libre de ideas, como representación da súa voz, porque ante o propio Estado e a sociedade do seu tempo as mulleres non teñen condición de cidadás, nin polo tanto capacidade de elixir e de ser elixidas, de ser donas das súas

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

propiedades nin en definitiva das súas vidas. Son "non cidadáns", e polo tanto non contan.

Semellante exclusión terá na prensa feminina, que nace no século XVIII e prolifera no XIX, na época de auxe do xornalismo ideolóxico, un eficaz substrato argumental. Queda pois xa asentada, nos propios albores da democracia, a escisión entre prensa feminina e masculina, que será a escisión entre o público e o privado, e que se manterá até os nosos días. Este tipo de cabeceiras afianzarán o humus ideolóxico a través do cal as mulleres haberían de interiorizar o rol que, segundo as teorías esencialistas que se estenden con éxito no XIX, por natureza lles corresponde, como contínuum que da propia natureza as mulleres son. Un modelo baseado no amor maternal, ao que se lle dá carta de natureza biolóxica —e que servirá e aínda serve de base para cualificar de monstros ás mulleres que non cumpran con este principio (abortos clandestinos, control da natalidade, abandono de bebés...)— e tamén no amor e no contrato conxugal, no que a virxindade se converte no valor máis prezado dunha muller e no que a muller acata servir, submisa e obediente, ao home (Jiménez Morell, 1992, pp. 160-163). A prensa feminina asume, porén, que a educación das mulleres é importante na sociedade da modernidade, mais en todo caso unha educación ao estilo da Sofía rousseauniana: en función sobre todo do home-cidadán, dos fillos que precisan unha nai cun mínimo de instrución para que poida ofrecerlles unha educación adecuada a eses futuros cidadáns homes, ou do cónxuxe, de cara a resultar tamén compañía máis agradable, amena e eficiente nos labores de servizo doméstico e no rol de esposa. Trátase en todo caso dunha formación cinguida ao modelo de domesticidade, do que podemos atopar abondosos exemplos na prensa decimonónica tanto a nivel estatal, como amosa o estudo de Inmaculada Jiménez Morell (1992), como a nivel galego, segundo fai constar o traballo de Xosé Vincenzo Freire Lestón (1996).

Porén, e dado que todo poder xera resistencias, cómpre subliñar que este modelo que impón a muller como anxo do fogar constrúese non se reaccións, tamén na prensa para mulleres. Freire Lestón fai referencia ao impulso, no segundo terzo do século XIX e, en

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

especial a partir de 1840, do debate sobre o papel que lle ha de corresponder ás mulleres na sociedade, que devala entre dous polos: por unha banda, a defensa da muller tradicional "anxo do fogar", e por outra, da man ou ben do socialismo utópico ou de posicionamentos próximos ao catolicismo social, e en xeral do liberalismo progresista, o posicionamento a prol do cambio no rol das mulleres na sociedade. Esta disputa trasladarase tamén ao ámbito da prensa para mulleres de modo que, á beira de revistas burguesas basadas nun modelo tradicional de feminidade, abrollan tamén publicacións de marcado carácter reivindicativo, feministas e emancipistas (Pérez Lucas, 2006).

Medios e mulleres aos pés dos mercados

A teoría liberal consideraba que a libre competencia entre medios, sen control nin regulamentación algunha por parte do Estado, garantiría a función da prensa como can gardián. Porén, non tiña en conta que non é o Estado a única fonte de poder que debe ser controlada e fronte a cuxos abusos a cidadanía ha de estar protexida. Obviaban ao poder económico, que ao longo do século XX, cos procesos de desregulamentación e concentración neoliberal dos que os medios han ser tamén protagonistas, cobrará unha centralidade cada vez maior no sistema, ficando reducido o propio papel do Estado, que desiste da súa función regulamentadora a favor da libre actuación dos mercados. Tamén no escenario mediático, onde a lexislación se adapta para favorecer os procesos de concentración, como aconteceu, tal e como apunta Pascual Serrano (2010, p. 303), coa Lei Xeral de Comunicación Audiovisual aprobada en 2010.

Cun agravante non menor. Se o Estado está suxeito a procederes democráticos, que poden ser levados á práctica con máis ou menos acerto ou respecto, pero que en todo caso existen e están establecidos de antemán como parte dun contrato social previo do que toda a cidadanía participa, o poder económico desenvólvese e medra á súa marxe. Á marxe, na engrenaxe interna de funcionamento do poder económico, alleo por completo á cultura democrática. Á marxe nos controles estatais externos, que no contexto neoliberal

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

apupan o libre xogo mercantil. E á marxe tamén do papel da prensa como control, á que somete á lóxica dos réditos mercantís, esquecendo así que a información é un ben público, un dereito das e dos cidadás en todo contexto democrático.

A prensa, que erguera o seu papel de can gardián fronte ao poder político, actuará porén coa docilidade das mascotas domésticas fronte ao poder económico. Un dos principais factores que marcan na actualidade a "agonía do cuarto poder", glosando o ensaio de Carlos Ruiz, porque, como sinala o autor, a democracia é a vitoria da palabra, e o "periodismo é a condición da palabra política nas actuais sociedades democráticas. Mais os males que padece non permiten que nos cheguen todas as palabras" (Ruiz 2008, pp. 413-414). Xa o diagnosticaba Lippmann á altura da segunda década do século pasado:

Na medida en que se interpoña entre o cidadán común e os feitos unha organización de noticias guiada por criterios enteiramente privados e alleos a todo exame, non importa o sublime que sexan, ninguén poderá afirmar que a esencia do goberno democrático estará segura (Lippmann, 2011, p. 7).

"O mercado —expón Curran case un século despois— pode xerar, non cans gardiáns independentes que serven ao interese público, senón mercenarios empresariais que axustan o seu escrutinio público para facelo encaixar cos seus intereses privados" (2005, p. 245). O delicado equilibrio entre as dúas almas da prensa —a defensa dos intereses públicos e os seus intereses particulares como empresas— decántase cada vez máis cara ao que ten que ver coa segunda parte da disxuntiva. Non só porque sexan empresas á procura, polo tanto, de beneficio económico, senón porque, ademais, as súas dimensións cada vez son maiores e maior tamén a súa imbricación na rede de intereses compartidos con outros adalides do poder económico. As vellas empresas de carácter ideolóxico e/ou familiar —expón Díaz Nosty— viran en corporacións de amplo espectro, "cunha estrutura

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

de vencellos crecente que sitúan aos titulares, incluso dende o estrito punto de vista mercantil, dentro dos distintos núcleos ou conglomerados do sistema reitor" (1995, p. 35). Un sistema reitor que Díaz Nosti identifica fundamentalmente cos intereses que concorren na titularidade do poder económico. Os medios privados perden o seu carácter familiar para entrar nos mercados bursátiles e acrecentar a súa dependencia financeira e de capitais estranxeiros, tal e como explica Nuria Almirón (2009).

As empresas mediáticas son parte, e polo tanto, dificilmente xuíz, dese sistema reitor do que nos fala Díaz Nosti. Máis aínda dende que a entrada na propiedade dos medios de grupos alleos a este mundo, acrecenta a súa rede de dependencias a intereses que se afastan do estritamente xornalístico (Nobre-Correia, 2002, p. 91). Esta convivencia interesa tanto aos propietarios dos medios, para aumentar o seu capital económico, como aos accionistas, de cara a incrementar o seu capital simbólico. De aí esa menor vixilancia que, tal e como constata Curran, os medios fan da burocracia empresarial que da pública (Curran, 2005, p.243).

O acrecentamento da vocación empresarial e de beneficio económico dos medios vai parella á consideración da audiencia, non como cidadá, senón como consumidora. As consecuencias non son menores. Como cidadás, as e os receptores dos medios son, ante eles, suxeitos de dereitos que os medios, de acordo coa súa función de piar do sistema democrático ha defender. Como consumidora, da audiencia preténdese, de modo prioritario, espremer o beneficio económico mediante o incentivo ao consumo (Díaz Nosti, 1995, p. 19) dado que a publicidade, máis aínda que os lectores e lectoras, é a principal vía de ingresos da prensa. A dimensión cívica da audiencia fica así en segundo lugar, o que ten repercusións para a democracia porque, tal e como sinala Curran, "as persoas que están informadas e participan activamente na sociedade civil son unha forza moito máis formidable e menos dominable que as que só son activas como consumidoras" (2005, p. 269).

Neste escenario, no que segundo Díaz Nosti os medios non responden xa a correntes plurais, senón a intereses mercantís, sitúa o autor a hipótese da democracia degradada,

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

que asenta en varios factores: a crise ideolóxica, que reduce o pluralismo permitido na escena mediática á prevalencia dos valores do mercado e ao consensuado polos núcleos de poder; a desregulación e a globalización da acción, que mingua o ámbito de actuación do estado e desgasta a lexitimidade das institucións, así como a confianza cega no desenvolvemento tecnolóxico como factor de progreso.

Ante contexto tal, resulta en primeiro lugar insuficiente a función de can gardián fronte ao Estado da que os medios fican responsabilizados pola teoría liberal. Mais tampouco a prensa pode cumprir de modo adecuado cos outros obxectivos que lles encomendara, tal e como sinala Curran. É difícil que poidan exercer de foro de debate, cando: 1) o número e diversidade ideolóxica dos foros mediáticos se ve reducido porque os altos custes de entrada ao mercado socavan a liberdade de publicación, 2) os procesos de concentración deixan en menos mans a propiedade dos medios; 3) tal e como sinala Chomsky en *Los guardianes de la libertad* (1995) e fora tamén apuntado, como vimos de ver, por Díaz Nosty, a riqueza do debate vese reducida a un marco ideolóxico limitado ao permitido polas elites político-económicas e 4) as propias esixencias do mercado, a procura incesante de audiencias, reduce o debate intelixente e racional, de modo que os medios se dirixen máis á información sobre o suceso que sobre o proceso, ao estereotipo fronte á explicación pausada da realidade en toda a súa complexidade e á explotación do enfoque humano da información (con tinguiduras adoito espectaculares) fronte á abstracción que explore a liña rizomática de carácter contextual, causal e proxectivo na que arraiga a parcela da realidade sobre a que se informa.

Complexo é tamén que poidan os medios satisfacer a súa encomenda como representantes da cidadanía fronte a quen goberna. Porque o pluralismo externo é hoxe en día cuantitativo máis non cualitativo (Ruíz Carlos, 2008, p. 427) dado que a pluralidade está limitada pola competencia, é dicir, aos medios que teñan suficiente poderío económico como para resultar vencedores no mercado mediático. Porque o pluralismo, neste caso interno, está tamén limitado pola rede de intereses político-económicos aos que os medios atenden en función da súa liña ideolóxica ou da

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

recadación de recursos económicos para subsistir e/ou rendibilizar o seu beneficio, o que limita a diversidade de voces ao interior do propio medio. E porque, ademais, e tal e como sinala Miguel Vázquez Freire (2012), a propia cidadanía "acepta pasiva ou compracentemente o sometemento cada vez maior da información á lóxica comercial". A información vira en entretemento, máis aínda dende a creación de grandes imperios mediáticos que casan a recoñecidas empresas informativas con multinacionais do mundo do ocio, como a absorción de Time Life por Warner ou de ABC por Disney. E a audiencia, acéptao e promóveo porque, sostén Curran, procura nos medios máis entretemento ca información. Unha situación que, indica o autor norteamericano, contribuíu ao propósito dos grandes magnates da comunicación: "O que lle axudou a Murdoch e aos seus compañeiros de ideoloxía é que o vínculo que adoitaba existir entre medios de comunicación e opinión pública viuse debilitado pola crecente orientación dos medios de comunicación ao entretemento" (Curran, 2005, p. 257).

Esta aguda mercantilización dos medios afecta de modo directo á construción e afortalamento das mulleres como cidadás. O abandono por parte dos medios do seu rol como protector da cidadanía fronte aos abusos do poder agrávase no caso da metade feminina da poboación. Parte importante na responsabilidade deste abandono de funcións recae hoxe en día nos grandes magnates da comunicación (en masculino, porque son fundamentalmente homes) que atenden antes a intereses comerciais que xornalísticos, e que ademais, segundo sinala Curran, están imbuídos de valores conservadores de dereitas. O que pode ter consecuencias, pois é na cosmovisión ideolóxica de dereitas onde arraigan tamén os posicionamentos máis conservadores respecto ao rol das mulleres na sociedade e menos permeables fronte ás reivindicacións feministas. Do que resulte desta conxunción é un bo exemplo Silvio Berlusconi, a quen Peter Dahlgren apunta como caso extremo nas democracias occidentais (2009, p. 23). O ex primeiro ministro italiano conseguiu arrexuntar no seu momento o máximo poder político e o control sobre un gran imperio mediático —o máis grande no seu país— xunto cunha declarada e profesada concepción obxectualizada e sexista das mulleres que soubo transmitir aos medios baixo o seu control. O uso que fixo dende os 80 da imaxe das mulleres nos seus medios, tivo

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

consecuencias devastadoras, en verbas da xornalista Nella Condorelli, creadora da Rede de Periodistas do Mediterráneo. Creouse un modelo televisivo baseado na súa obxectualización como corpo, modelo sobre o que abundan máis polo miúdo Lorella Zanardo, Marco Malfi e Cesare Cantú no documental *Il corpo delle donne*. Ademais, tal e como expón Condorelli, as mulleres foron invisibilizadas na información e afianzouse, en contraposición, o modelo masculino vencedor e emprendedor.

A utilización máis vulgar da muller é o centro de gravidade de Berlusconi. Nun país no que había unha forte movemento político das mulleres —ligado tanto a partidos históricos como á Democracia Cristiana, ao Partido Comunista, o Socialista e aos partidos laicos, como ás expresións do neofeminismo dos '70—, o efecto foi devastador (entrevista a AMECO Press, 2009).

Este modelo trasládase ao Estado español dada a extensión do imperio berlusconiano, e a súa influencia como accionista de Gestevisión Telecinco. Ademais, a través da fusión de Telecinco e Cuatro, Berlusconi consegue ampliar o seu poder ao grupo Prisa (Serrano, 2010, pp. 104-199).

No que ten que ver coa función dos medios como espazo para o diálogo, o empobrecemento dos termos nos que se manexa o debate ideolóxico —en especial, o recurso á construción estereotipada fronte á indagación reflexiva sobre o proceso— ten efectos sobre o carácter das informacións que visibilizan as problemáticas que están cruzadas de raíz pola socialización de xénero e a desigualdade na distribución de poder, recursos e roles. A violencia de xénero é un bo exemplo. O seu tratamento como suceso, desligado da raizame causal que a provoca, así como a permanencia de estereotipos que criminalizan á vítima e desculpan ao agresor, forma parte recorrente da literatura académica existente ao respecto, porque a espectacularización da información, o morbo e o recurso a estereotipos funcionan como gancho para atrapar de maneira fácil á

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

audiencia. A abordaxe da prostitución é outro bo exemplo, pois os medios, cinguidos ao estereotipo, non son quen de reflectir a complexidade que rodea a esta realidade social.

Así mesmo, a información que, sobre igualdade de xénero, ofrecen os medios está delimitada polos corsés dun marco tácito de consenso, neste caso restrinxido a aquela parte dos argumentos feministas que coinciden coa liña de argumentación institucional. A incorporación do discurso feminista ao mediático depende en boa medida da súa asimilación previa polo discurso político.

Canto á función de representación da cidadanía que os medios han xogar, a súa mercantilización e o consecuente cambio na consideración da audiencia —como consumidora, antes que como público— non fai senón agudizar os estereotipos de xénero máis tradicionais. Porque a estereotipia de xénero obedece a intereses, non só ideolóxicos, senón tamén mercantís. A construción simplificada da realidade que os estereotipos ofrecen forma parte da bagaxe común de coñecementos da poboación. De aí que o seu uso proporcione aos medios unha estratexia eficaz de conexión rápida coa audiencia. No que á representacións de xénero respecta, a estereotipia aplicada polos medios bota man do imaxinario patriarcal máis arraigado: a obxectualización do corpo da mulleres como incentivo ao consumo e a presenza de estereotipos como a suposta vaidade e frivolidade femininas e o seu rol como nais e coidadoras, tanto na información, como no entretemento e a publicidade. O que se une á invisibilidade á que, na información, están suxeitas as mulleres como protagonistas, expertas, voceiras e fontes, así como á aplicación aínda escasa da perspectiva de xénero ao traballo xornalístico.

Da responsabilidade social da prensa

A teoría liberal confiaba na liberdade de prensa, entendida ao modo de libre competencia entre medios sen inxerencia do Estado, como garante da súa función democrática. Porén, como vimos de ver, a teoría liberal queda desactualizada hoxe en día canto que non explica, como expón Carlos Ruiz (2008), "o comportamento actual dos medios de

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

comunicación informativos nas sociedades democráticas". A liberdade de prensa é, na actualidade, fundamentalmente entendida por parte dos medios como liberdade de empresa, e a liberdade de expresión, como liberdade "da súa expresión", é dicir, de expresión en función dos seus intereses privados. As empresas informativas consideran a información propiedade súa, sen esquecer que é tamén un ben público e un dereito fundamental recollido constitucionalmente. Fronte a tal concepción, a teoría da responsabilidade social denuncia o abandono que os medios fan do seu papel cívico en beneficio do propio lucro. Conecta, pois, coas reivindicacións que, dende diversos colectivos vinculados á defensa da igualdade e en contra da violencia sexista, esixen dos medios compromiso na loita contra as discriminacións de xénero.

A teoría da responsabilidade social xéstase ao calor da *Commission on the Freedom of the Press*, máis coñecida como Comisión Hutchins (1947). Tal e como explican Fernández del Moral e Esteve Ramírez, na Comisión Hutchins "adquire por primeira vez corpo unitario o conxunto de ideas que conflúen nesta visión crítica e reformista da vella teoría liberal". Considérase que é deber da prensa pasar do plano da violencia ao da discusión, para o que os medios deben non só informar, senón explicar o significado daquilo sobre o que se informa, achegando ademais unha imaxe representativa dos diversos grupos que conforman a sociedade, tendo en conta metas e valores sociais e servindo de foro de críticas e comentarios (Fernández del Moral e Esteve Ramírez, 1993, p. 79). A Comisión parte dunha concepción crítica dos medios na que se denuncia, entre outras cuestións, o servilismo dos medios para con intereses económicos privados e para coas propias ideas e prioridades dos propietarios, así como a súa resistencia ao cambio social.

Fronte á esixencia de compromiso coa igualdade e contra a discriminación, a estereotipia e a invisibilidade, os medios adoitan refuxiarse en dous argumentos. Un deles invoca á liberdade de expresión, que se ergue como bandeira fronte a calquera tipo de limitación ou regulación que se quixer establecer. O outro, aos principios nos que tradicionalmente se baseou o "profesionalismo", aqueles rituais estratéxicos, en verbas de Gaye Tuchman

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

(1999), dos que as e os xornalistas botan man para protexérense de críticas externas esgrimindo como escudo a defensa dunha obxectividade entendida como mero formalismo. Unha obxectividade, en todo caso, de ritual, amparada en mecanismos formais como o emprego das declaracións entre aspas ou a contraposición de testemuños enfrontados, mais non de método, dun método que procure a verdade e non as diferentes versións da mesma segundo as declaracións dos diversos actores sociais considerados de relevancia en relación coa realidade da que se informa, un método que procure sentido, a comprensión da realidade, e non a mera exposición de puntos de vista contrapostos. En verbas de Luís Álvarez Pousa, a obxectividade de ritual non só non asegura o obxectivo fundamental do xornalismo, achegarse o máis posible á verdade do sucedido, senón que o sacrifica a cambio de seguridade, "levados por un afán de autodefensa corporativa antes que por responder desde a responsabilidade social contraída" (Álvarez Pousa, 2004, p. 63).

O emprego de técnicas rutineiras de base, aquelas que fan da fonte, e non da ou do xornalista o autor da información, fronte a unha metodoloxía que procure a verdade do sucedido, é o que marca a diferenza entre profesionalidade e profesionalismo. En verbas de Luís Álvarez Pousa (2010, p. 307),

Non traspasando o limiar da obxectividade de ritual, aquela que lle nega ao profesional da información o seu papel como produtor de significado, o xornalista renuncia a poñer en marcha os procedementos operativos que o achegarán ao ideal de veracidade. Ao que renuncia é a entender e a practicar a obxectividade de método, tal como a denomina Gaye Tuchman, que si garantiría en cambio a produción de significado, unha función que se fai imprescindible para que os cidadáns accedan con garantías á verdade do sucedido (Álvarez Pousa, 2010, p. 307).

O profesionalismo reforza un xornalismo de baixo perfil, aparentemente desideoloxizado, mais que en realidade está ao servizo dun modelo liberal de xornalismo debedor das

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

esixencias da teoría liberal aplicada á cidadanía, que "exclúe a súa participación nas tomas de decisión, e coloca á opinión pública no ámbito do privado" (Álvarez Pousa, 2010, p. 306)

As tensións entre responsabilidade social e liberdade de expresión, adoito utilizada para defender intereses pecuniarios das empresas mediáticas, son frecuentes cando se procura esixir dos medios máis implicación en materia de igualdade. Serven de exemplo as reaccións dos editores españois contra os intentos do último dos gobernos presididos por Rodríguez Zapatero para retirar da prensa os anuncios de sexo de pago invocando, entre outras razóns, a degradación da imaxe da muller neles explícita. A defensa da liberdade de expresión dos anunciantes e a liberdade publicitaria das empresas e das persoas foi precisamente un dos principais argumentos utilizados pola AEDE, a Asociación de Editores de Diarios Españois, para opoñerse a esta iniciativa. Mais trala defensa da liberdade de expresión agóchanse con frecuencia intereses pecuniarios. A propia patronal dos editores españois chegaba a recoñecer que "renunciar a parte dos seus ingresos publicitarios dificultaría gravemente a dificultade de calquera negocio". En España, o informe da ponencia sobre a situación da prostitución no Estado (2007) cifraba en 40 millóns de euros os beneficios anuais obtidos pola prensa estatal. Unha cantidade estimada en Galicia en cinco millóns de euros en 2009 polo xornalista Marcos Pérez Pena (2009).

Estas tensións chegan á propia lexislación, que se resiste a establecer límites á liberdade de expresión e atopa unha vía intermedia na invocación á autorregulación. Ao que se une o feito de que as leis de igualdade, tal e como recoñece a socióloga Rosa Cobo (en Puñal, 2009), son propositivas, non impositivas, é dicir, o seu incumprimento non supón sanción. Este ton propositivo e vago domina as referencias aos medios de comunicación nas normas.

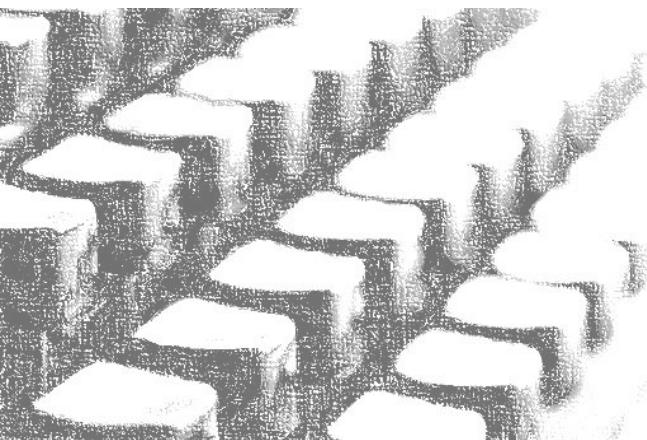
Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

A Lei integral contra a violencia de xénero indica que os medios de comunicación "fomentarán a protección e salvagarda da igualdade entre o home e a muller, evitando toda discriminación entre eles". A Lei Orgánica para a igualdade efectiva de mulleres e homes, no seu título III, expón que "todos os medios de comunicación respectarán a igualdade entre mulleres e homes, evitando calquera forma de discriminación". Sinala, ademais, que as administracións públicas "promoverán a adopción por parte dos medios

de comunicación de acordos de autorregulación que contribúan ao cumprimento da lexislación en materia de igualdade entre mulleres e homes, incluíndo as actividades de venda e publicidade que naqueles se desenvolven" e que "as Autoridades ás que corresponda velar por que os medios audiovisuais cumpran as súas obrigas adoptarán as medidas que procedan, de acordo coa súa regulación, para asegurar un tratamento das mulleres conforme cos principios e valores constitucionais".

O contexto europeo é exemplo así mesmo de baleiros legais ocasionados de maneira intencionada pola priorización da liberdade de expresión fronte a calquera outro compromiso cívico que aos medios se lles esixa. Así, a Directiva do Consello de Europa do 13 de decembro de 2004 pola que se aplica o principio de igualdade de trato entre homes e mulleres ao acceso e subministro de bens e servizos exclúe aos medios de comunicación. E a reforma en 2006 da Recomendación de 1998 sobre a protección de menores e a dignidade humana no audiovisual di que, aínda que é preciso protexer contra a discriminación, isto debe facerse sen infrinxir a liberdade de expresión da prensa.

Canto á invocación dos códigos deontolóxicos e das rutinas como garante de obxectividade, sinala Isabel Menéndez que estes, de maneira voluntaria ou involuntaria, están atravesados por nesgos "que impiden cualificar os produtos que elaboran os medios de comunicación como neutrais ou obxectivos" (2010a: iv). Os medios adoito retrucan que eles reflicten a realidade tal cal é cando se lles esixe a incorporación de boas

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

prácticas e de modificacións nos contidos como sinal dun maior compromiso con certas problemáticas político-sociais, como a desigualdade e a violencia de xénero. Porén, agochan que a realidade sobre a que poñen o foco é escollida intencionadamente e adoita coincidir cos escenarios de poder, de carácter marcadamente masculino. A súa é, non un visión especular, senón unha mirada manufacturada e, polo tanto, de obxectividade cuestionable.

Novas tecnoloxías: máis democracia ou crise do xornalismo?

Non hai consenso respecto ao futuro que as novas tecnoloxías bosquegan sobre o xornalismo e a democracia. As opinións son ambivalentes. As visións máis optimistas consideran as novas tecnoloxías, internet e as redes como posibilidade para a implementación dunha democracia máis participativa e dun xornalismo menos xerarquizado e máis horizontal, interactivo e aberto ás voces da cidadanía. Dende aquelas máis pesimistas incídese en que máis visibilidade non implica transparencia maior, en que a rede está a fragmentar a esfera pública e por si soa non é condición suficiente para a construción dunha cidadanía máis crítica e en que, ademais, o xornalismo tradicional está a sufrir unha crise, provocada en boa parte polo avance tecnolóxico, que non vai parella a un incremento do prestixio e a calidade dos novos medios. Se traemos aquí estas reflexións é porque o panorama comunicativo que internet está a articular tamén ten repercusións para o afortalamento das mulleres como cidadás. Tanto polas oportunidades que abre, como polo risco de exclusión que permanece activo trala fenda dixital.

Na "sociedade da información", esta convértese na principal produtora de valor. A información e o coñecemento —tal e como sinalan Paquete de Oliveira et al. (2002, p. 101) en referencia aos sociólogos americanos situados na liña de Daniel Bell— "importan máis que a man de obra e que o mesmo capital". Se a información e a comunicación pasan a copar o protagonismo das sociedades contemporáneas occidentais, e se estas

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

son así mesmo ingredientes básicos das receitas democráticas, é inevitable a pregunta polas repercusións de escenario tal para a democracia.

En relación co abano de oportunidades que as novas tecnoloxías abre, xorde o concepto de democracia electrónica que alude, seguindo a definición de Hague e Loader, ao uso das tecnoloxías da información e da comunicación para estender a natureza democrática da sociedade (citado por Peter Dahlgren, 2002, p. 163). Dentro desta categoría pódense encadrar ademais as diferentes versións encarnadas nos termos teledemocracia, ciberdemocracia e democratización electrónica, segundo a clasificación establecida por Martin Hagen e referenciada por Oriol Prats e del Álamo (2001).

O concepto de teledemocracia nace na década dos 70 do pasado século e expándese nos 80 ligado á confianza nas posibilidades do desenvolvemento da televisión por cabo. Ante os fallos observados no sistema representativo, e a conseguinte frustración e afastamento da cidadanía con respecto á política formal, as e os defensores da teledemocracia avogan por formas de democracia directa para mellor satisfacer as demandas cidadás. Céntranse, polo tanto, no voto e no fomento da participación, para o que se considera esencial a dispoñibilidade dunha completa información política. O concepto de ciberdemocracia, porén, está ligado á posterior expansión das redes no ciberespacio. E, malia a que tamén vai unido á reivindicación de formas máis directas de democracia, porén entende a participación de forma máis extensa ca no caso anterior, dado que non a limita ao voto senón que ademais incide na importancia da discusión e da creación de comunidades, virtuais ou non, para contrarrestar as formas centralizadas de goberno. As e os defensores da democratización electrónica, pola contra, non pretenden, das novas tecnoloxías, instrumentos para a democracia directa senón fórmulas para o fortalecemento da democracia representativa. Consideran que a apatía política da poboación non se debe ao sistema en si, senón ao seu mal funcionamento e poñen na creación de medios novos e alternativos a esperanza para o reforzo da sociedade civil e a creación de canles de comunicación entre a cidadanía e quen a representa que axude a solucionar as deficiencias do sistema. Todas elas comparten, en verbas de Oriol Prats

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

e del Álamo, "a crenza de que as diversas potencialidades dos novos medios —interactividade, maior rapidez na transmisión de datos, a creación de oportunidades para a comunicación de moitos a moitos, a abundancia de información ou os novos medios de control para o usuario— poidan contribuír favorablemente no proceso de mellora do sistema político democrático erradicando algunha das súas principais imperfeccións" (2001, p. 10).

Neste escenario convulso, que ten na comunicación epicentro do cambio, ao xornalismo impónselle a necesidade de repensarse. As tecnoloxías da información e da comunicación proporcionan acceso a máis información e de modo máis rápido. Danlle á cidadanía a posibilidade de interactuar, de modo que o esquema xerárquico "un emisor/a-receptores/as múltiples", sen posibilidade de apenas feed-back, se ve modificado de raíz. Tanto porque as cidadás e os cidadáns poden converterse facilmente en comunicadores, a través das alternativas facilitadas polas novas tecnoloxías, como polo feito de que, ademais, se lles dá a posibilidade de interactuar nos medios de comunicación xornalísticos. Ese estado de "benestar informativo", en tanto que calquera persoa pode de maneira sinxela, sen intermediarios e con baixos custes —sempre que estea dixitalmente alfabetizada— facer chegar a súa mensaxe a espectros potencialmente elevados da poboación, despraza ao xornalismo do papel central que viña ocupando na esfera pública como vía de acceso á información e na configuración de axenda. Internet propicia a xeración de novos espazos cívicos, o que Dahlgren (2010, pp. 28-29) denomina EPCC (Esferas Públicas Cibernéticas Cívicas), onde se inclúe a blogosfera, as redes sociais ou os esforzos comunicativos de movementos sociais de diverso tipo, que proporcionan novas formas non só de participación senón de acceso á información e de circulación da mesma, e que fan así posible que se escoiten voces a cuxas mensaxes non sería posible acceder a través dos medios de comunicación tradicional.

Neste espazo que abren as EPCC, segundo Dahlgren, poderemos observar "os contornos dun novo xornalismo emerxente e en proceso de estabilización", que probablemente non sexa "clásico nas súas formas ou modos de expresión pero do que deberemos agardar

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

que o sexa na súa contribución á democracia". Nesta revisión que necesariamente ha de acometer o xornalismo, sinala Charlie Beckett, nunha efusiva defensa da adaptación ás posibilidades que ofrecen as TICs, o exercicio profesional no futuro deberá:

[...] ser participativo durante o proceso de produción e difusión. Contará con múltiples plataformas en lugar de ser lineal. Pasará de ser unha fábrica de artigos manufacturados a ser unha industria de servizo, o eixe dun proceso en creación. A "fortaleza" das redaccións corporativas e profesionais será reemplazada por unha rede que incluírá a sociedade civil, os individuos, as compañías e os gobernos como grupos e como persoas (Beckett, 2010, p. 46).

Mais ese novo contexto tamén xera espellismos derivados do optimismo tecnolóxico e novas incertezas para a profesión e para os medios tradicionais. Entre os espellismos, a confusión entre información e coñecemento ou entre dispoñibilidade de información e acceso á mesma. A primeira deriva da ilusión de omnisciencia e transparencia do saber, en verbas de Dominique Wolton, que xeran os avances tecnolóxicos. O coñecemento implica capacidade para a asimilación e comprensión da información, o que require tempo e un traballo de procesamento ao que o xornalismo, na súa función de explicación e comprensión da realidade, debe contribuír de modo ineludible. Segundo Wolton:

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Se o ideal da modernidade nacente consistiu en producir e difundir o máis rápido posible a información, virándoa accesible sen os intermediarios que supuñan outras tantas censuras, a situación actual apela a unha lóxica inversa: hai que ir con menos presas, reintroducir mediadores do saber e da cultura co fin de darlle sentido a unha información sobreabundante, desbordada de contido (2002, p. 129).

Ademais, a sociedade da información é a dos, e en especial a das, excluídas da información, como logo veremos máis polo miúdo. Dela beneficiaríanse, como cidadás, aquelas persoas que, en primeiro lugar, poidan ter acceso á mesma, mais que tamén dispoñan do suficiente nivel de alfabetización dixital como para converterse en comunicadores/as e integrarse nos procesos de participación na rede. Non poder acceder afonda no primeiro destes *gaps*. Non dispor das habilidades necesarias para aproveitar as posibilidades que as novas tecnoloxías nos ofrecen, aínda que si teñamos acceso, marca as dimensións do segundo. Porque, tal e como sinala Paquete de Oliveira (2002), a sociedade da información e da comunicación podería converterse na sociedade dos excluídos e sepultadas pola súa capacidade para dixerir a información.

Entre as incertezas que abre a sociedade da información e a comunicación está o propio futuro do xornalismo. As novas tecnoloxías afondaron na crise económica da prensa tradicional, pola caída de lectores/as e publicidade derivada da posibilidade de poder obter en internet, e de maneira gratuíta, a información, e pola multiplicación da información accesible e das posibilidades de comunicar, o que instaura a ilusión de que xa non é necesario quen intermedie. Entra en grave crise a prensa escrita, mais tamén o propio xornalismo como profesión. En verbas de Luís Álvarez Pousa (2012), a dimensión normativa do xornalismo —a relacionada cos niveis de mediación, pluralidade e diversidade— é abandonada e as e os profesionais da información viran en provedores de contidos, en competición con outras múltiples canles de provisión de contidos non profesionalizadas, e suxeitos a criterios exclusivamente mercantís:

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Por paradoxal que pareza, a chegada da sociedade da información, que multiplica canles e difunde simultánea e ininterrompidamente información, fixo que o xornalista perdese o poder do que veu dispoñendo como referente necesario e único que foi nos procesos de produción informativa. Segue recoñecéndose o seu papel de actor social, pero está perdendo a representación da que sempre gozou —a cidadanía delegara nel a súa condición de propietaria da información, converténdose agora en competidora—, como tamén está perdendo presenza e capacidade de influencia en beneficio da empresa, que realza cada vez máis o papel institucional e decisivo do editor (Álvarez Pousa, 2012).

A desaparición das e dos xornalistas como mediadores ten efectos non menores, porque con eles dilúese o tratamento profesionalizado da información, e o coñecemento e a posta en práctica dos procedementos precisos para a súa obtención, contraste, procesado e tratamento. O que leva a autores como Philip Meyer (2010) a propor alternativas para a capacitación técnica e a incorporación de principios deontolóxicos das e dos cidadáns que se introducen na elaboración de información a través das diversas alternativas que proporciona a rede.

Por outra banda, e como xa apuntaba Álvarez Pousa na cita arriba referida, as novas organizacións on line non están libres, tampouco, de intereses económicos. Paul Starr fai alusión á opacidade das fontes de financiamento da prensa dixital (2010, p. 72) e, afirma, que "mentres que o novo entorno dixital está máis aberto ao xornalismo cidadán e á libre expresión de opinións tamén o está ao xornalismo mercenario". Hai, sinala o autor, poucos indicadores claros en internet que permitan saber, nos blogs e sitios web, de onde reciben financiamento.

Ainda que o autor é consciente dos males da prensa tradicional, e o abandono do seu papel normativo a prol de intereses privados propios, coida aínda así que o seu declive non pode senón traer máis corrupción, acubillada nos espazos que quedaran ocultos tralo o apagón informativo derivado da caída da prensa.

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Starr, ao igual que fan outros autores, como é o caso de Philip Meyer (2010), advirte do risco de polarización ideolóxica dada a fragmentación da esfera pública, que rompe así co papel tradicional da prensa como praza común na que debater os asuntos da polis. Son, en definitiva, os riscos da especialización entendida como "nichificación", é dicir, como creación de contidos para públicos moi determinados, tamén no ideolóxico. Fronte a ela, neste artigo defenderei outra forma ben distinta de entender a especialización no xornalismo: como translación á area pública, a ese espazo de todas e todos os cidadáns, e de maneira comprensible, da información que permanece recluída en mans das e dos especialistas, a prol dunha verdadeira democracia cognitiva.

Este novo panorama mediático, de posibilidades, mais tamén ameazas para a construción da cidadanía, afecta de modo particular as mulleres. O ciberespazo é un ámbito de oportunidades para o activismo feminista, para a creación e fortalecemento de comunidades, para abrir novos ámbitos de participación política e para comunicar e facer escoitar a súa voz. Internet afianzou a construción de redes globais, que lles deron posibilidade ás feministas de organizarse e mobilizarse alén fronteiras e reunindo as experiencias das mulleres do Norte e do Sur, do mundo empobrecido e do enriquecido. Mais o novo escenario tecnolóxico tamén coloca ás mulleres ante carencias e desigualdades de novo cuño. Fronte ás novas tecnoloxías e o ciberespazo xorden voces dispares no seo dos feminismos, dende —en verbas de Cecilia Castaño— a visión utópica que "idealiza as tecnoloxías pola súa capacidade de transformar a economía, a cultura a política e a sociedade" até aquelas olladas máis escépticas, entre elas as provenientes do ecofeminismo, que as critican "pola súa orixe militar e estar relacionadas coas grandes corporacións (2005, p. 22). No medio, posturas máis matizadas que ven nas novas tecnoloxías, non unha solución inmediata e infalible, máis si unha ferramenta para avanzar nas reivindicacións feministas.

Un dos principais problemas para as mulleres na sociedade da información e do coñecemento está na persistencia de fendas dixitais en función de xénero. Ás mulleres increméntanselle as dificultades para o acceso ás novas tecnoloxías da información e da

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

comunicación, mais tamén están afectadas en maior medida por carencias de alfabetización dixital, tal e como conclúe Cecilia Castaño (2008). Nas sociedades occidentais, as diferenzas entre mulleres e homes no acceso ás novas tecnoloxías son menores, sobre todo entre as xeracións máis novas, o que leva a Castaño a apuntar que esa primeira fenda dixital está xa en vías de superación. Mais non ocorre o mesmo coa segunda fenda dixital, pois as mulleres fan un uso máis restrinxido das novas tecnoloxías e contan cunha formación tamén menor, como amosa a baixa proporción de mulleres neste tipo de ensinanzas, derivada en boa medida dos estereotipos de xénero que enfocan a tecnolóxica como un ámbito en exclusiva masculino. Así, mentres nos países empobrecidos, as mulleres engrosan as cifras da poboación ciberexcluída, nos enriquecidos afrontan un outro risco: o de ser tratadas fundamentalmente como "ciberconsumidoras", non como suxeitos con igualdade de oportunidades reais para a satisfacción do seu dereito á información e a posta en práctica da súa liberdade de expresión no entorno dixital, que poidan apropiarse das posibilidades comunicativas e de información que ofrecen as novas tecnoloxías para un exercicio máis participativo e pleno da cidadanía (Burch, 1999).

Mais as novas tecnoloxías, de podermos dispor delas sen dificultades de acceso e coas capacidades suficientes para espremer as súas potencialidades, son motor importante para o empoderamento das mulleres, para a reivindicación de dereitos e para o cambio social. Segundo Eva M. González e Martha Burkle (2006):

Internet ofrécelle ás mulleres un sen número de beneficios: permítelles comunicarse unhas con outras máis aló das limitacións do espazo ou da distancia física. Aínda cando non beneficia a todas da mesma forma, día a día mulleres de todo o mundo conéctanse a Internet. Esta realidade reforza as relacións e é unha forma de solidariedade e un medio para o empoderamento e a creación de cibercomunidades (González y Burkle, 2006).

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

As novas tecnoloxías posibilitan, en primeiro lugar, unha oportunidade sen igual para activar redes a nivel global. A experiencia da IV Conferencia Mundial da Muller, en 1995 e en Beijing, foi precursora ao respecto. Puido ser seguida on line en moi diversos lugares do planeta e, con carácter previo á súa celebración, organizáronse listas de correo que serviron de espazo de debate no que se fixaron as posicións dos diversos grupos de mulleres (Boix, 2002). A propia Plataforma de Beijing 1995), xestada na Conferencia, recoñecía a necesidade de estimular as redes de comunicacións de mulleres, entre elas "as redes electrónicas e outras novas tecnoloxías aplicadas ás comunicación, como medio para a difusión de información e o intercambio de ideas". Dese espazo de encontro xurdiron iniciativas, como as propiciadas dende o programa APC-Mujeres, da Asociación para o Progreso das Comunicacións, entre as que se encontran as primeiras redes dixitais de mulleres en España. Tamén neste cambio de milenio se xesta a Marcha Mundial das Mulleres, outra das experiencias referente na capacidade do feminismo para o emprego do ciberespacio na conformación de redes que atravesan fronteiras. Con orixe en Canadá, en só cuestión de meses conseguiu mobilizar máis de 6.000 ONGs en outubro de 2000 en Nova Iork (Larrondo Ureta, 2005) e converteuse nun referente no diálogo e na acción conxunta de mulleres do Norte e do Sur.

Mais as novas tecnoloxías son non só canle de participación senón tamén plataforma para amplificar a súa voz, dado que lles permite crear, sen excesivos custos, os seus propios medios. Dada a escasa marxe que, para as mulleres, se deixa nos medios de comunicación tradicional, o ciberespacio convértese nunha alternativa eficaz para divulgar a información dende unha ollada feminista e de xénero. "Certo é —expón Ainara Larrondo— que o número de espazos comunicativos propios das feministas no entorno dixital resulta verdadeiramente proliso: *blogs*, axencias de información, xornais e revistas, radio online, televisión, etc., recursos todos eles que evidencian o interese de explotar as vantaxes que proporciona o proceso de comunicación dixital". A web 2.0, que pon o centro na consideración da persoa usuaria como creadora e copartícipe na elaboración de contidos a través de instrumentos varios (wikis, blogs, redes sociais,...) é cualificada así mesmo por Lourdes Muñoz (2010) como espazo idóneo para a presenza das mulleres en internet,

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

"polo seu fácil uso, porque se trata dunha rede plana e cidadá". Muñoz mesmo considera a rede como un espazo esencialmente feminino, polo seu carácter horizontal (ao igual que o modo en que tradicionalmente se organizou o movemento de mulleres) que elimina os obstáculos que as estruturas xerárquicas supoñen para a participación feminina no espazo público.

Cumpriría, porén, distinguir entre aquelas iniciativas comunicativas que serven de voceiro ao movemento feminista, mais que non responden a un traballo xornalístico, e aquelas outras que teñen un carácter profesionalizado. A rede é espazo para o xurdimento de medios de comunicación con perspectiva de xénero, como acontece, no contexto español, coa axencia de noticias AMECO Press (www.amecopress.net). Unha oportunidade, pois, para aplicación á información dunha perspectiva á que son remisos os medios de comunicación tradicionais.

Ábrese, chegadas a este punto, un debate respecto ás estratexias comunicativas máis idóneas para os fins dos feminismos, que tamén ten eco noutros movementos sociais: persistir na incorporación da súa voz aos medios de comunicación de carácter xeralista ou centrar os esforzos na configuración e mantemento de medios de comunicación propios. Montse Boix (2002) refuga da disxuntiva e avoga pola compatibilidade das dúas estratexias. Perspectiva que comparto e defendo neste traballo. Porque, malia a que, tanto dende os feminismos como dende outros nodos do tecido cívico sexa útil e conveniente a creación de medios propios para a divulgación dunha mensaxe que, doutra maneira, tería difícil eco nos medios de comunicación tradicionais e/ou de carácter xeralista, porén, cómpre non esquecer que estes últimos seguen a funcionar como foro común da cidadanía, a modo de praza onde poder encontrármolos e debater, o que é unha *conditio sine qua non* para o funcionamento democrático e un antídoto fronte á fragmentación da esfera pública. Nesa concepción incardínase unha das principais propostas e piares teóricos deste artigo: a incorporación da perspectiva de xénero de modo transversal á información, unha información que, na sociedade do coñecemento, ha de apostar pola calidade e a elaboración especializada. Non para trasladar coñecementos dunha elite do

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

saber a un público reducido e nichificado, senón para incorporalos ao centro mesmo desa praza pública en común, facéndoos accesibles a públicos amplos.

A especialización da información e a perspectiva de xénero

Afondar na democratización da sociedade implica afondar tamén nos contidos dos medios de comunicación: profundando na súa elaboración, nos modos de produción xornalística, na súa conexión coas voces expertas que detentan o coñecemento, e na conexión destas e dos medios coa cidadanía. Defendemos, neste artigo, que esta prospección xornalística e democratizadora ha de facerse con dous ingredientes esenciais: o xornalismo especializado e a perspectiva de xénero. Co primeiro, estaremos a facerlles accesibles á cidadanía os múltiples saberes que, na sociedade do coñecemento, se incrementan ao mesmo paso acelerado que se nichifican. Co segundo, estaremos a visibilizar esa metade da poboación á que os medios historicamente teñen deixado en segundo lugar. Asentando a munición necesaria para minar dende abaixo a estrutura patriarcal do noso contexto social. Ámbolos dous teñen dous efectos de gran forza democrática: a tematización de realidades sociais que adoito fican á marxe dos medios (como as múltiples caras da discriminación nas sociedades patriarcais ou as realidades que especificamente afectan e son experimentadas polas mulleres) e a conexión coa cidadanía de saberes expertos, como é o caso do feminista.

Ámbolos dous apostan por un xornalismo de significado, un xornalismo que constrúa alternativas alén os significados establecidos de maneira hexemónica dende as estruturas de poder (neoliberais, patriarcais...) como potencial democratizador. Así, con respecto ao xornalismo con perspectiva de xénero, dinos Hermosilla:

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Os avances no xornalismo de xénero e na xustiza de xénero nos medios van da man coa democratización das comunicacións a todos os niveis. Tamén, e principalmente, nos poderosos instrumentos cos que conta “a corrente principal” para propoñerlles a amplas audiencias as súas visións do mundo, aínda que se alegue que estas son “segmentadas”. É xustamente para abordalos que debemos ter estratexias políticas, pois como dixo nalgunha oportunidade o arxentino Eliseo Verón, é na capacidade de distribución de significados en que reside o poder (Hermosilla, 2007, p. 9).

Tanto o xornalismo especializado como o elaborado dende a perspectiva de xénero supoñen subverter as rutinas que na actualidade dominan a produción xornalística, canto que levan implícita a capacidade do medio e da e do xornalista de elaborar unha tematización propia, alén as fontes organizadas, e con especial atención ás fontes expertas (no caso do xornalismo elaborado dende a perspectiva de xénero, aquelas persoas que traballan dende hai anos na teorización feminista ou que contan coa delongada experiencia que lles proporcionou a súa militancia no activismo feminista).

Ademais, tal e como indican Álvarez Pousa e Puñal (2011), tanto o xornalismo especializado como o elaborado dende a perspectiva de xénero procuran romper coas formas de organización tradicional do traballo xornalístico, cara a modelos máis esixentes que abracen a metodoloxía de investigación e transcendan a limitadora división en seccións cara ao modelo de área. Tal e como sinala Amie Joof Cole no informe *Who makes the news* de 2010:

A experiencia amosa que hai momentos nos cales hai moi pouco ou nada de coordinación entre diferentes unidades e seccións, particularmente nas salas de redacción. Nos lugares onde a sala de redacción e as unidades de produción non operan xuntas para producir reportaxes de calidade, haberá oportunidades perdidas de facer unha cobertura con perspectiva de xénero (WACC, 2010, p. 27).

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Ámbolos dous, ademais, poñen o acento na formación especializada das e dos xornalistas. Propoñen Sandra Chaheer e Sonia Santoro en *Las palabras tienen sexo* (2007) “estimular a capacitación en cuestións de xénero e comunicación dos profesionais dos medios” co fin de “motivar a difusión de mensaxes non discriminatorias cara ás mulleres”.

Cales son os rasgos definitorios do xornalismo especializado? “Aquela estrutura que analiza a realidade proporcionando aos lectores unha interpretación do mundo o máis acabada posible, acomodando a linguaxe a un nivel no que se determine o medio, e afondando nos seus intereses e necesidades”. Dende esa primeira definición sobre Xornalismo Especializado achegada en 1974 por Pedro Orive e Concha Fagoaga, nos últimos estertores dunha longa ditadura e nun contexto mediaticamente moito menos desenvolvido có doutras democracias occidentais, foron moitas as e os autores que realizaron achegas dende a academia, e dende diferentes puntos do Estado, a este concepto (Fernández del Moral, Borrat, Tuñón, Fontcuberta, Quesada, Sánchez Martínez, Muñoz Torres, Montse Quesada...). Álvarez Pousa enténdeo como un xornalismo fundamentalmente de dotación de sentido:

[...] aquela disciplina científica que estuda o proceso de selección, valoración e produción de mensaxes informativas de actualidade que, estruturadas nun contexto de causalidade múltiple e valéndose dun discurso coherente, obxectivo, comprensible e interesante, divulgan a través dun medio de comunicación e a públicos amplos as distintas especialidades do saber humano, co fin de dotar de sentido a realidade e satisfacer, aquí e agora, a demanda de coñecementos que sirvan para interpretar con visión de futuro a complexidade do mundo actual (Álvarez Pousa, 1999, p. 36).

Álvarez Pousa refírese ao Periodismo Especializado como a cuarta etapa do xornalismo contemporáneo, alén das tres fases que as e os autores que escriben ao redor da súa historia adoitan distinguir: o xornalismo ideolóxico, o informativo e o explicativo ou

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

interpretativo. Fronte ao primeiro, de carácter fundamentalmente doutrinal (e que se estende até a I Guerra Mundial); fronte ao segundo, que se cingue á estrita narración dos feitos e confía na obxectividade como valor supremo da práctica xornalística; fronte ao terceiro, nacido nos anos 50 do século XX, que pretende non só informar sobre o que acontece senón tamén explicalo, o xornalismo especializado avanza un chanzo máis. Nace como resposta ás necesidades dunha sociedade cada vez máis complexa, na que o coñecemento é motor, na que os saberes se multiplican á par que se diversifican e na que as audiencias se segmentarizan.

Interéranos, para un xornalismo que visibilice a perspectiva de xénero, a reflexión sobre o xornalismo especializado por dous motivos que convén explicar en maior detalle.

En primeiro lugar, dada a súa funcionalidade, tal e como indica Álvarez Pousa (1999), para facer xornalísticos fenómenos da realidade social que non eran considerados como tales. Este é, para o profesor, un dos tres obxectivos fundamentais do xornalismo especializado, xunto coa dotación de maior calidade e rigor á información de actualidade e a intermediación entre as elites especializadas e o público lector. Ademais das tres funcións que adoito se lle atribúen aos medios de comunicación (informar, educar e entreter), o xornalismo especializado fai posible cumprir cunha cuarta: a tematización, que se liga a ese facer visibles realidades e fenómenos sociais tradicionalmente desbotados da axenda dos medios, como é o caso da prostitución.

En segundo lugar, pola súa utilidade para facer comunicables os saberes expertos, entre eles o feminista, unha prolífera perspectiva teórica que, dende os anos sesenta, irá enchoupando, nas décadas seguintes, as distintas áreas do saber, cun carácter esencialmente interdisciplinar, como interdisciplinar é o propio xornalismo especializado, canto que ferramenta de comunicación non só entre o saber experto e a cidadanía, senón tamén entre distintas áreas do saber. Ese carácter interdisciplinar é, así mesmo, o que entendemos que debe caracterizar a aplicación da perspectiva de xénero ás distintas áreas xornalísticas, dende a política e a economía, até cultura, sociedade ou deportes. E é que, tal e como se indica na introdución ao libro *Rompendo moldes. Áreas de especialización*

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

e *xornalismo* (Álvarez Pousa e Puñal, 2011, p. 15), a "un coñecemento transversal como o feminista (...) debe corresponder unha práctica xornalística tamén transversal. E esta debe callar na aplicación da perspectiva de xénero, por parte do xornalismo especializado, á hora de elaborar información dende as diversas áreas de especialización xornalística".

Entendemos, pois, o xornalismo dende a perspectiva de xénero non como unha especialización ligada a un soporte mediático dirixido a un determinado nicho de audiencia (poñamos por caso, as coñecidas como revistas femininas) senón como unha perspectiva transversal ás diversas áreas de especialización xornalística. A perspectiva de xénero é aplicable ao xornalismo nos seus diferentes niveis de produción, é dicir, tanto ao que se refire ao xornalismo especializado como ao xornalismo xeneralista.

As ferramentas que nos achegan o xornalismo especializado e a perspectiva de xénero son especialmente útiles para rachar cos significados hexemónicos, para romper tamén, polo tanto, cos tabús e cos estigmas asentados na sociedade, e para poder ver, alén os mesmos, o conxunto de elementos estruturais que están por detrás das múltiples discriminacións de xénero.

A modo de conclusión

Se os medios de comunicación son piares esenciais para o afortalamento das sociedades democráticas, sono tamén para a construción de democracias paritarias, superadoras das desigualdades e discriminacións que fixeron e seguen a facer das mulleres cidadás “de segunda”.

Ao longo deste artigo fixemos un periplo con dúas vertentes: a discriminación das mulleres no político e no mediático, dende os albores dos sistemas democráticos que deixaron atrás os privilexios estamentais do Antigo Réxime até o momento actual, no que as novas tecnoloxías abren firgoas de esperanza mais tamén novas fendas de desigualdade. Supuxo isto lembrar a exclusión das mulleres do concepto de cidadanía xa dende a época ilustrada e, de modo parello, a función ideolóxica que, nese momento, xogou a prensa. Supuxo, tamén, recordar as consecuencias para as mulleres dunha prensa que se axeonlla aos pés dos mercados. E os novos escenarios que se abren nunha sociedade, a actual, na que a información e os saberes se multiplican, mais na que os medios non fixeron aínda a aposta por transformalos en coñecementos para a cidadanía.

Desembocou este percorrido nunha aposta tamén dobre, que bebe da consideración do xornalismo dende o compromiso e a responsabilidade social. Unha aposta que confía na colaboración e na maridaxe do que autores como Luís Álvarez Pousa consideran a cuarta etapa do xornalismo (o de carácter especializado) coa práctica do xornalismo dende a perspectiva de xénero.

Co xornalismo especializado contribuímos a facer comunicable a Sociedade do Coñecemento, esa sociedade na que os saberes se multiplican, mais teñen dificultades para chegar á cidadanía. E non o fan porque se enquistan nas torres de marfil académicas, porque a sociedade semella cegada ante a ilusión da abundancia de información (información que non chega a ser interiorizada e transformada en

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

coñecemento), e porque os medios de comunicación ou non contan cos recursos ou non se comprometen cun xornalismo que vaia alén da superficie do acontecemento puntual.

Co xornalismo que se enchoupa da perspectiva de xénero, os medios incorporan as lentes que lles axudan a ver realidades que permanecían desfocadas e invisibles: a experiencia específica das mulleres, as discriminacións que sufrimos polo feito de nacer como tales, as múltiples visións que xorden cando entendemos o xénero como un concepto múltiple, que trascende a división binaria da realidade.

Ambas as dúas concepcións do traballo periodístico son ingredientes necesarios para un xornalismo comprometido, en profundidade, que conecte co latexo dunha sociedade diversa onde as mulleres deixen de ser cidadás de segunda e a democracia se afortalece coa visibilidade, a participación e a voz de todas aquelas persoas que foron relegadas ás marxes.

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Referencias bibliográficas

Agra, María Xosé (1995). *Introducción*. En Carol Pateman. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.

Almirón, Nuria (2009). Grupos privados propietarios de medios de comunicación en España: principales datos estructurales y financieros. *Comunicación y Sociedad*, 22 (1), 243-263.

Álvarez Pousa, Luís (1999). *Proyecto Docente*. (Proyecto docente inédito). Departamento de Ciencias da Comunicación da Facultade de Ciencias da Comunicación de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.

Álvarez Pousa, Luís (2004). Fronte á subversion de valores no xornalismo: profesionalidade versus profesionalismo. En José Benedito Pinho, (Ed.), *Anuário Internacional de Comunicação Lusófona* (pp-55-65). São Paulo: Intercom.

Álvarez Pousa, Luís (2007). Periodismo y ciudadanía: democratización y mediación especializada. En Francisco Esteve e Miguel Ángel Moncholi (Ed.), *Teorías y técnicas del periodismo especializado* (pp. 191-197). Madrid: Fragua.

Álvarez Pousa, Luís (2012). Medios, democracia e ciudadanía. *Tempos Novos*, 179, 20-27.

Álvarez Pousa, Luís e Puñal Rama, Ana Belén (Coord.) (2010) *Claves para unha información non sexista*. Santiago: Atlántica.

Álvarez Pousa, Luís, e Puñal Rama, Ana Belén (2011b). A especialización xornalística dende a perspectiva de xénero. Unha introducción. En *Rompendo moldes. Áreas de especialización e Xénero no Xornalismo*. Santiago: Atlántica.

AMECO PRESS (2009). Entrevista a Nella Condorelli, periodista y creadora de la Red Mujeres de Periodistas del Mediterráneo: "La utilización más vulgar del cuerpo de la mujer es el centro de gravedad de Berlusconi". Recuperado o 20 de xullo de 2017 de: <http://www.amecopress.net/spip.php?article2496>

Becket, Charlie (2010). Más cerca del ciudadano activo. El rescate del periodismo. En *Infoamerica. Iberoamerican Communication Review*, 2, 21-38.

Boix, Montserrat (2002). Feminismos, comunicación y tecnologías de la información. Recuperado de: http://www.mujeresenred.net/m_boix-feminismo_y_comunicacion.html

Borrat, Héctor (1989). *El periódico, actor político*. Barcelona: Gustavo Gili.

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Burch, Sally (1999). Género y comunicación: La agenda de las mujeres en comunicación para el nuevo siglo. Ponencia para a mesa "Género y comunicación: la agenda 2000", do coloquio "Nuevas tendencias y escenarios de la comunicación en el umbral del tercer milenio", noviembre 1999, Universidad Andina Simón Bolívar. Recuperado o 22 de xullo de 2017 de <http://www.alainet.org/es/active/7170>

Castaño Collado, Cecilia (2005). Las mujeres y las tecnologías de la información: Internet y la trama de nuestra vida. Madrid: Alianza Editorial.

Castaño Collado, Cecilia (2008) (Dir.). *La segunda brecha digital*. Valencia: Cátedra.

Chaher, Sandra, e Santoro, Sonia (Comp.) (2007). *Las palabras tienen sexo* (pp. 125-136). Buenos Aires: Artemisa Comunicación Ediciones.

Chomsky, Noam, e Herman, Edward S. (1995). *Los guardianes de la libertad: propaganda, desinformación y consenso en los medios de comunicación de masas*. Barcelona: Grijalbo Mondadori.

Cobo, Rosa (2002). Democracia paritaria y sujeto político feminista. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 36, 29-44.

Curran, James (2005). *Medios de comunicación y poder*. (1ª edición: 2002). Barcelona: editorial Hacer.

Dahlgren, Peter (2010). El horizonte de la democracia. *Infoamérica. Iberoamerican Communication Review*, 2, 21-37.

Díaz Nosty, Bernardo (1995). *Los medios y la hipótesis de la democracia degradada*. Málaga: Servicio de Publicaciones e Intercambios Científicos de la Universidad de Málaga.

Fernández del Moral, Javier, e Francisco Esteve Ramírez (1993). *Fundamentos de información periodística especializada*. Madrid: editorial Síntesis.

Freire Lestón, Xosé Vincenzo (1996). *A prensa de mulleres en Galicia*. Lisboa: Edições Universitarias Lusófonas.

González, Eva M., e Burkle, Marta (2006). Redes de mujeres en Internet para el cambio social: Un estudio de casos". *Razón y palabra*, 49. Recuperado o 29 de xullo de 2017 de <http://www.razonypalabra.org.mx/anteriores/n49/bienal/Mesa%201/Redes%20Mujeres%20GONZALEZ%20y%20BURKLE%203.pdf>

Hermosilla, María Elena (2007). Las palabras tienen... En Sandra Chaher y Sonia Santoro (Comp.), *Las palabras tienen sexo* (pp. 7-10). Buenos Aires: Artemisa Comunicación Ediciones.

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Jiménez Morell, Inmaculada (1992). *La prensa femenina en España (desde sus orígenes a 1868)*. Madrid: ediciones de la Torre.

Lagarde, Marcela (2005). *Los cautiverios de las mujeres: madresposas, monjas, putas, presas y locas*. México DF: Universidad Nacional Autónoma de México.

Larrondo Ureta, Ainara (2005). La Red al servicio de las mujeres. Aproximación a la relación mujer y medios de comunicación. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 11, 375-392. Recuperado o 15 de xullo de 2017 de <http://revistas.ucm.es/index.php/ESMP/article/view/ESMP0505110375A>

Lippmann, Walter (2011): *Libertad y prensa*. Madrid: Tecnos (1ª edición, 1920). Traducción, introducción e notas de Hugo Aznar.

Menéndez Menéndez, Isabel (2010a). *Imágenes de las mujeres en los medios de comunicación. Las revistas femeninas como escenarios de la corporeidad (1976- 2006)*. (Tese doutoral). Universidad Nacional de Educación a Distancia.

Meyer, Philip (2010). Rescatando el periodismo de calidad. La supervivencia en la Web 3.0. *Infoamérica. Iberoamerican Communication Review*, 2, 39-44.

Muñoz, Lourdes (2010). Internet, un espacio de empoderamiento de las mujeres. *Mujeres en red*. Recuperado o 14 de xullo de 2017 de <http://www.mujeresenred.net/spip.php?article1837>

Nobre-Correia, J.M. (2002). O futuro perante o pasado: Uma perspectiva histórica. En *Média, Jornalismo e Democracia*. Lisboa: Livros Horizonte.

Oriol Prats, Joan, e Óscar del Álamo (2001). Democracia electrónica: conceptos, tipos y posicionamientos. *Revista e-democracia*. Recuperado o 26 de marzo de 2013 de:

http://www.rimisp.org/fida_old/documentos/docs/pdf/0040-002035-democraciaelectroacutenica.pdf.

Orive, Pedro, e Fagoaga, Concha (1974). *La especialización en el periodismo*. Madrid: Dossat.

Paquete de Oliveira, José Manuel, José Jorge Barreiros e Gustavo Leitão Cardoso (2002). Internet como instrumento para la participación ciudadana. En José Vidal Beneyto (Coord.), *La ventana global*. Madrid: Taurus.

Pateman, Carol (1995). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.

Pérez Lucas, Paula (2006). Proto-nacionalismo y género. En *Comunicación e xénero: actas do Foro Internacional* (pp. 289-308). Santiago de

Cómaros. Revista Interdisciplinar de pensamento Galego

Compostela: Colexio Profesional de Xornalistas de Galicia.

Pérez Pena, Marcos Sebastián (2009). "O negocio do sexo nos xornais", *TEMPOS Novos*, 149, 87-90.

Puñal Rama, Ana Belén (2009). Entrevista a Rosa Cobo: "Gustárame que as leis de igualdade fosen impositivas, non propositivas". *Tempos Novos*, 149, 84-86

Quesada, Montse (2012). *Curso de Periodismo Especializado*. Madrid: editorial Síntesis.

Ruiz, Carlos (2008). *La agonía del cuarto poder. Prensa contra democracia*. Barcelona: Trípodos.

Serrano, Pascual (2010). *Traficantes de información. La historia oculta de los grupos de comunicación españoles*. Madrid: ediciones Foca.

Starr, Paul (2010). Una mirada desde Estados Unidos. Menos prensa, más corrupción. *Infoamérica. Iberoamerican Communication Review*, 2, 21-37

Tuchman, Gaye (1999). La objetividad como ritual estratégico: un análisis de las nociones de objetividad de los periodistas. *Cuadernos de Información y Comunicación*, 4 (199-218)

Traquina, Nelson (2002). Quem vigia o quarto poder? En *Media, Jornalismo e Democracia*. Comunicações apresentadas ao Seminário Internacional. Lisboa: Livros Horizonte.

Valcárcel, Amelia (1997). *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra.

Vázquez Freire, Miguel (2012). Medios que educan, medios que deseducan. *TEMPOS Novos*, 179, pp. 28-31.

WACC (2010). ¿Quién figura en las noticias? Recuperado o 16 de xullo de 2011 de: <http://whomakesthenews.org/gmmp/gmmp-reports/gmmp-2010-reports>

Wolton, Dominique (2002). Internet: entre instrumento económico y proyecto político. En José Vidajl Beneyto (Dir.). *La ventana global* (pp. 119-136). Madrid: Taurus.

(2007) *Informe de la ponencia sobre la prostitución en nuestro país. Aprobada en sesión de la ponencia de 13 de marzo de 2007*. Madrid: Boletín Oficial de las Cortes Generales.

